

Богдана Николић

Православни богословски факултет, Универзитет у Београду

Θεωρία у речнику Евагрија Понтијског

Неколика уводна разматрања

Сажетак: Θεωρία је као концепт потекла из културне праксе хеленских полиса. Формалне одлике ове праксе послужиле су као одличан ослонац филозофима 4. столећа пре Хр. да појам адаптирају концептуализујући вид филозофске мисли утемељен на сагледавању вечних и метафизичких истина. Овај појам и његов термин, баштињени директно их оквира хеленског филозофског наслеђа, нашли су своје место и у мисли хришћанских богослова и писаца. Циљ овога рада је да у форми уводних разматрања скрене пажњу на потребу исцрпније анализе термина и појма умног сагледавања у делима Евагрија Понтијског. Овом приликом је посебно указано на то да је у својим основним обрисима θεωρία, као концепт и један од кључних Евагријевих термина у списима насталим у последњој фази живота, током боравка у Египту, присутна већ у најранијем Евагријевом делу, *Писму о вери*, чиме се указује потреба да се Евагријево учење по питању умног сагледавања посматра у ширем контексту хришћанске мисли 4. столећа, а посебно оне својствене културном кругу Великих Кападокијаца.

Кључне речи: Евагрије Понтијски, θεωρία, умно сагледавање, созерцавање, *Писмо о вери*, хришћански подвиг.

Уместо увода

На почетку свог најпознатијег дела, трилогије *Πρακτικὸς — Γνωστικὸς — Κεφάλαια γνωστικά*, Евагрије дефинише хришћанство као Христово учење, које се састоји из три компоненте: *πρακτική*, *φυσική* и *θεολογική*.¹ Термином *φυσική* Евагрије заправо упућује на оно што је још у античкој филозофији било познато као *φυσική θεωρία*, а подразумевало је умно сагледавање, умозрење или созерцавање природе, односно сагледавање Творца кроз логосе свега створеног. У Евагријевом опису хришћанства и хришћанског — а посебно монашког — подвига θεωρία је имала значајно место, али Евагрије одаје утисак као да о њој говори без потребе да буде доречен и прикаже је на сасвим систематичан начин. Исцрпна анализа Евагријеве употребе поменутог термина захтевала би и завређује студију монографског обима, а циљ овога рада, међутим, далеко је скромнији и претендује само на то да изнесе неколика уводна разматрања о теми: (1) о изворном значењу и контексту из ког је термин потекао, (2) о његовој адаптацији у оквирима хеленске филозофије, (3) о неким од

¹ Χριστιανισμός ἐστὶ δόγμα τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συνεστώς. Текст цитиран према критичком издању Evagre le Pontique, *Traité pratique ou Le moine*, éd. A. et C. Guillaumont, SC 170-171, Paris, 1971, 498.

општих одлика Евагријевој употребе термина и (4) о контексту из којег је Евагријева употреба потекла. Уместо закључка указали смо на неке могуће правце даљег истраживања.

Θεωρία — путовање ради сагледавања непознатог

Θεωρία је изворно означавала званично делегирано посланство једног полиса, које су чинили θεωροί — *ἰοσμαῖραчи*, са задатком да представљају свој град на некој од свечаности другог полиса. Како су том приликом обично имали задатак и да принесу жртву у име свога града, име се почело односити и на посланства упућивана у удаљена светилишта ради добијања пророчанства². Три основна вида *θεωριје* у класично доба била су путовање у удаљене крајеве ради посете пророчиштима, ходочашћења религијским светковинама и путовања ради стицања нових сазнања — циљеви нису међусобно искључивали једни друге³.

Оно што сматрамо важним да овде истакнемо јесу својства којима се θεωρία одликовала и која су, у извесној мери, остала овим термином обухваћена и по његовом инкорпорирању у речник хеленских философа. Θεωρία је, најпре, лично сведочанство одређеног садржаја, а такво виђење се неминовно разликује од сагледавања које о њему добијају они који о виђеном слушају само на основу извештаја очевидача. Путовање и похођење крајње дестинације представљају једно потпуно ново искуство за *ἰοσμαῖραча* (θεωρός), који се сусреће са нечим новим и непознатим. То путовање, даље, може потврдити *ἰοσμαῖрачева* очекивања и предрасуде, али може га и суочити са нечим новим и неочекиваним. Може променити његов поглед на свет и подстаћи га на унутрашњи преображај.⁴

Философска адаптација термина

Описани модел културне установе *ἰοσμαῖрања ἱριζора* (θεωρία) уклопио се представу концепта за каквим су трагали хеленски философи у настојању да пронађу парадигму за поимање у виду *сагледавања истине*.⁵ Философска θεωρία 4. столећа сагледава — на тај начин долазећи до њиховог поимања — божанске теме. Философ — θεωρός сагледава божанску, метафизичку реалност. Предмет његове умне перцепције су, као и у моделу традиционалне теорије у контексту ходочашћа, предмети из контекста светог и божанственог. Он се, као традиционални ходочасник — θεωρός удаљава и излази из свог окружења, а његово сагледавање, његова θεωρία, превазилази оквире личног, ангажованог и привезаног за средину из које је потекао, успињући се ка непристрасном и независном сагледавању које укида чак и његов лични идентитет. Потоњи изнова добија на значају тек по престанку сагледавања — *ἰο ἰовραῖσκυ*.⁶ Осим тога, θεωρία се одвија у сфери која у потпу-

² О значењима овог термина в. Н. G. Liddel and R. Scott (eds.), *A Greek-English Lexicon*, 9th ed., revised and augmented by H. Jones (Oxford, 1996) — θεωρεῖν/θεωρός. За θεωροί в. и одредницу *theōroi* у Simon Hornblower and Antony Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed., (Oxford, New York: Oxford University Press, 1996), 1506. О културној установи означаваној термином θεωρία в. одличну монографску студију са упутима на релевантну литературу, Andrea Wilson Nightingale, *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy: Theoria in its Cultural Context* (New York: Cambridge University Press, 2004).

³ Уп. Andrea Wilson Nightingale, *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy: Theoria in its Cultural Context* (New York: Cambridge University Press, 2004), 40 и даље.

⁴ Уп. *исѿо*, 68–69.

⁵ *Исѿо*.

⁶ *Исѿо*, 69–70.

ности надилази приземну сферу издељености својствене друштвено-политичком контексту, θεωρός надилази и сопствени људски идентитет ради сагледавања метафизичке, божанске стварности, што је, са друге стране, отворило питање „повратка“ у контексту примењивости „извештаја о сагледаном“ управо у контексту у који се философ „враћа“.⁷

На најпотпуније прихватање описаног модела наилазимо код Платона, примера ради у Миту о пећини, у *Држави*, али, с друге стране, не само да ни код Платона не наилазимо на јединствен модел *тхеорије*, него и Аристотел, на пример, даје свој модел теорије у потпуности лишен елемента „путовања“ и теорију концептуализује искључиво као чин умног сагледавања⁸.

Са свим поменутиим кључним одликама θεωρία је постала и остала део филозофског наслеђа, које су различити философи, чак и унутар истих философских школа адаптирали и интерпретирали на различите начине, даље разрађујући концепт.

Иако се термин θεωρία као такав практично не сусреће у списма Новог Завета, хришћански писци су га преузели из оквира хеленске философије и веома успешно прилагодили својим потребама.

Θεωρία и неколико уводних напомена о њеном месту у Евагријевом речнику

Евагрије Понтски (345–399),⁹ био је плодан монашки писац, који је поникао у духовно и интелектуално стимулативном окружењу Великих Кападокијаца, да би, на прагу своје стваралачке зрелости, преко Јерусалима, стигао до Египта и онде, у строгом подвигу, молитвеном тиховању и писању окончао свој земаљски живот, оставивши за собом велики број списа.

Међу Евагријевим делима има писама, коментара на одабрана места из појединих књига Светог Писма Старог и Новог Завета, трактата и дела састављених од низова углавном кратких поглавља, која, премда повезана у низове, свако за себе представљају једну заокружену целину, поруку и поуку, над којом се ваљало замислити. Често је и намерно загонетан или недоречен, што је правдао светињом теме о којој је писао и страхом да се не открије превише недовољно припремљенима и недовољно пуњенима.¹⁰

У своје схватање хришћанства, изнето на почетку нашег текста, Евагрије прећутно уклапа концепт *тхеорије*:

Χριστιανισμός ἐστὶ δόγμα τοῦ Σωτήρου ἡμῶν Χριστοῦ ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συνεσότης.

⁷ *Исѡ*, 70.

⁸ *Исѡ*.

⁹ Евагрије је имао занимљив животни пут. Од оца хорепскопа у области Понта, доспео је под туторство Василија Великог који га је рукопроизвео за чтеца и учествовао у његовом образовању. Са Григоријем Богословом отишао је у Цариград, и онде, као ђакон, био са њим учествујући у богословским расправама на страни православних хришћана, а против Аријевих присталица. И после Григоријевог повлачења са катедре, Евагрије остаје у Цариграду, али га једна приватна невоља подстиче да престоницу напусти и отплови у Палестину где упознаје Меланију Старију и Руфина. Од њих се, после извесног времена, запуђује у Египат, где најпре у Нитрији, а потом у Келијама, живећи монашки и посвећено подвигу остаје до краја живота. Подробније о Евагријевом животу погледати нпр. А. Guillaumont, *Un philosophe au désert Évagre le Pontique* (Paris, 2004) и А. M. Casiday, *Reconstructing the Theology of Evagrius Ponticus: Beyond Heresy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

¹⁰ Овде навести места где каже да ће бити недоречен и зашто ће бити загонетан.

Оно што, дакле, према Евагријевом схватању, сажима Христову науку, коју назива хришћанством, јесу три сегмента, или три аспекта једног подвига, а састоје се из делања, које је у основи испуњавање Божјих заповести, умног сагледавања природе (= φυσική θεωρία) и богословља, које је за Евагрија, у најмању руку, било дво-значно, понајмање се односећи на једноставан говор о Богу, ма како он узвишен био, а највише на, с једне стране, умно сагледавање Творца у његовој творевини и, са друге стране, на саму молитву као сједињујући сусрет са Богом живим.

Дакле, већ из прве реченице једног иначе обимног дела, постаје јасно колику важност Евагрије приписује концепту умног сагледавања иако је сам термин θεωρία само прећутно садржан у њој.

О умног сагледавању Евагрије нигде у својим делима не даје заокружен и систематичан приказ. Ипак, на основу мноштва разасутих тврдњи, може се стећи довољно потпуна слика да створи јасан утисак о богатству појмовне садржине која је код њега обухваћена овим термином. Један, веома важан део тих тврдњи, садржан је у трећем делу поменуте трилогије, *Гностичким њоплављима*, која су се само фрагментарно сачувала у грчком изворнику,

Због обима овог излагања ограничићемо наше тренутно занимање на то да скренемо пажњу на само неколико од преко стотину потврда ове именице у Евагријевим делима.¹¹ Усмерићемо наше тренутно интересовање на неколико потврда које се налазе у Евагријевом тзв. *Писму о вери*, најстаријем његовом делу од оних која су нам се сачувала. Ово писмо настало је још док се није из Константинопоља отиснуо пут Јерусалима, а затим и Египта, у ком је написао практично сва дела — сем поменутог — која су до нас дошла, било у грчком изворнику или у преводима.

Говорећи о Исусовом овоземаљском животу и одвраћању ученика да га назову Христом пре Страдања, Евагрије покушава да протумачи значење Христових речи „Ја живим кроз Оца“ (Јн 6: 57) па каже да под „животом“ Христос може мислити и на живот који Христос има имајући у себи Бога Логоса, што, вели, видимо из онога што следи:

Καὶ „Ὁ τρώγων με, φησί, ζήσεται δι' ἐμέ“. Τρώγομεν γὰρ αὐτοῦ τὴν σάρκα καὶ πίνομεν αὐτοῦ τὸ αἷμα, κοινωνοὶ γινόμενοι διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς αἰσθητῆς ζωῆς τοῦ Λόγου καὶ τῆς Σοφίας. Σάρκα γὰρ καὶ αἷμα λάσαν αὐτοῦ τὴν μυστικὴν ἐπιδημίαν ὠνόμασε καὶ τὴν ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συνεστῶσαν διδασκαλίαν ἐδήλωσε, δι' ἧς τρέφεται τε ψυχὴ καὶ πρὸς τὴν τῶν ὄντων τέως *θεωρίαν* παρασκευάζεται.

А „онај који ме једе“, вели, „живеће кроз мене“. Једемо, наиме, његово тело и пијемо његову крв, постајући причасници Логоса и Премудрости кроз његово оваплоћење и чулима спознатљив живот. Телом и крвљу, наиме, назвао је свеукупно његово тајанствено пребивање [међу нама] и објаснио је учење састављено из делатног [подвига], сагледавања природе и богословља, кроз које се душа храни и припрема за умно сагледавање бића.

Из овога се јасно види да је Евагријево учење, са својим основним концептуалним оквирима, међу којима θεωρία заузима једно од централних места, настало још у периоду пре Евагријевог доласка у Палестину и Египат. Евагрије дефинише *теорију* као умно сагледавање божанске стварности, извора бића и живота, представљајући је као главни задатак и сврху душе.

¹¹ Овим уопште нису обухваћени Евагријеви коментари на Псалме, ни неки други његови, обимом мањи, коментари на књиге Светог Писма.

Још један уочљива паралела — са поменом термина *θεωρία* — са уводним поглављима стослова *Πρακτικος* видљива је у следећим редовима *Πισμα ο вери*:

Εἰ τοίνυν ἐκεῖνο λέγεται περὶ ἑαυτοῦ εἰδέναι ὁ Θεὸς ὅπερ ἐστί, κ κεῖνο μὴ εἰδέναι ὅπερ οὐκ ἔστιν, οὐκ ἔστι δὲ ὁ Κύριος ἡμῶν κατὰ τὴν τῆς ἐνανθρωπήσεως ἐπίνοιαν καὶ παχυτέραν διδασκαλίαν τὸ ἔσχατον ὀρεκτόν, οὐκ ἄρα οἶδεν ὁ Σωτὴρ ἡμῶν τὸ τέλος καὶ τὴν ἐσχάτην μακαριότητα. „Ἄλλ’ οὐδὲ οἱ ἄγγελοι, φησίν, ἴσασι“, тоутέστιν οὐδὲ ἡ ἐν αὐτοῖς θεωρία καὶ οἱ λόγοι τῶν διακονιῶν εἰσι τὸ ἔσχατον ὀρεκτόν. Παχεῖα γὰρ καὶ τούτων ἡ γνῶσις συγκρίσει τοῦ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Μόνος δὲ ὁ Πατήρ, φησίν, ἐπίσταται, ἐπειδὴ καὶ αὐτός ἐστι τὸ τέλος καὶ ἡ ἐσχάτη μακαριότης. Ὅταν γὰρ μηκέτι Θεὸν ἐν τοῖς κατόπτροις μὴδὲ διὰ τῶν ἀλλοτρίων ἐπιγινώσκωμεν, ἀλλ’ αὐτῷ ὡς μόνῳ καὶ ἐνὶ προσέλωμεν, τότε καὶ τὸ ἔσχατον τέλος εἰσόμεθα. Χριστοῦ γὰρ βασιλείαν φασὶν εἶναι πᾶσαν τὴν ἔνυλον γνῶσιν, τοῦ δὲ Θεοῦ καὶ Πατρὸς τὴν αἴυλον καί, ὡς ἂν εἴποι τις, αὐτῆς τῆς θεότητος θεωρίαν.

Ако се, дакле, каже да Бог о себи зна шта јесте, а да не зна шта није, а Господ наш није, по сврси свог оваплоћења и најосновнијег учења оно крајње жељено, онда наш Спаситељ заиста не зна крај и коначно блаженство. „Али ни ангели, вели, не знају“, тј. ни они немају *сагледавање* крајње жељеног нити су то логоси њиховог служења.“ Јер и њихово догопознање је недовољно јасно у поређењу са оним лицем у лице. „Само Отац“, каже, „зна“, пошто је Он сам крајње и коначно блаженство. Јер када не будемо више Бога познавали као у огледалу или преко било ког другог посредника, него му приђемо као Једном и Једином, тада ћемо спознати и крајњи циљ. Јер кажу да је царство Христово свеукупно познање материјално, а царство Бога и Оца јесте нетварно и, као што би ко могао рећи, *сагледавање* самога дожанства.

Наиме, и касније, у спису *Πρακτικος* Евагрије поистовећује догопознање — до кога се долази умним сагледавањем — са новозаветним концептима Царства небеског и Царства Божијег¹².

Уместо закључка

Овим радом само је сумарно указано на неколико важних аспеката концепта и термина умног сагледавања (*θεωρία*): на његово порекло у оквирима културног контекста хеленског полиса, на потоњу адаптацију термина у речнику философије 4. столећа пре Хр., те на значај који је имао у Евагријевој мисли и његовом изложењу хришћанства. Једна исцрпна анализа свакако би морала поћи од анализе сваке појединачне потврде овог термина у Евагријевом речнику. Међутим, важно је сагледати и шири контекст, нарочито онај у коме се Евагрије формирао као хришћански мислилац и писац свога доба, посебно мисао Великих Кападокијаца. Управо на то смо желели да скренемо пажњу указујући на присуство оних најважнијих одлика Евагријевог појма *θεωρία* у најранијем од његових радова, који не само да је настао у Цариграду и времену пре Евагријевог одласка у Египат, него се за нас сачувало као једно од писама из збирке писама сачуване под именом Василија Великог. Посебно је значајно испитати место умног сагледавања у ширем контексту когнитивног процеса и још ширем оквиру његовог односа са делатном компонентом хришћанског подвига у стицању врлине.

¹² Βασιλεία οὐρανῶν ἐστὶν ἀπάθεια ψυχῆς μετὰ γνῶσεως τῶν ὄντων ἀληθοῦς и Βασιλεία Θεοῦ ἐστὶ γνῶσις τῆς ἁγίας Τριάδος συμπарекτεινομένη τῇ συστάσει τοῦ νοός, καὶ ὑπερβάλλουσα τὴν ἀφθαρσίαν αὐτοῦ, υπ. Évagre le Pontique, *Traité pratique ou le moine, text*, SC 170–171 (Paris, 1971), 498–500.